

УДК 631.151:631/635

А.М. Малієнко, доктор сільськогосподарських наук
ННЦ «ІНСТИТУТ ЗЕМЛЕРОБСТВА НААН»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ АГРОТЕХНОЛОГІЙ І СТІЙКОСТІ ЗЕМЛЕРОБСТВА

Стійкість землеробства у значній мірі визначається різноманіттям технологій у зональному, мікрозональному, ландшафтному планах, залежно від едафічних і соціально-економічних чинників.

Вплив кліматичних, погодних, ґрунтових, мікрозональних умов і взагалі чинників природного середовища висвітлено у літературі з проблематики стійкості землеробства достатньо повно і широко [1].

Що стосується різноманіття і стабільності систем землеробства та дії окремих його ланок у зв'язку із соціально-економічними чинниками, то вони здебільшого залишаються поза увагою дослідників. Порівняльний аналіз формування технологічних систем у землеробстві окремих країн світу свідчить про значну їх залежність від комплексу соціально-економічних умов [2].

Для усвідомлення цього зв'язку зручно розглянути наступну схему (рис. 1а).

На ній графічно представлені основні складові більшості технологій, що використовуються у землеробстві. До них відносяться витрати праці, рівень її оплати, ступінь механізації трудомістких процесів, інтенсивність хімізації (добрива, пестициди, регулятори росту) та обсяги залучення інформаційних ресурсів.

Кожен стовбчик на цій схемі відображає в загальному вигляді структуру агротехнологій з певним співвідношенням їх складових. Така схема може бути використана для загальної оцінки галузі землеробства, країни, її природної чи адміністративної провінції, технологічної ланки цілісної системи, окремого господарства.

Основним системоутворюючим чинником стосовно технологій є працезабезпеченість у галузі землеробства, адже глобальним процесом є урбанізація і значне та абсолютне скорочення чисельності сільського населення. Ці процеси спостерігаються у всіх країнах світу. В Україні, наприклад, у 1917 році у селах і містах проживало відповідно 87 і 13 % від загальної кількості населення. Нині це співвідношення змінилось до 32 і 68 %.

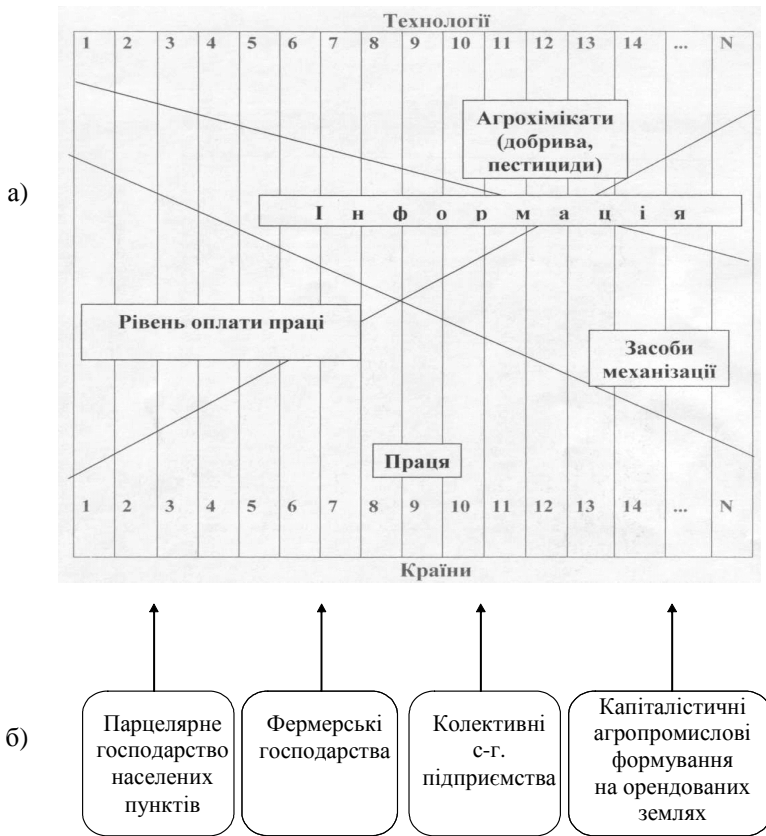

Рис. 1. Загальна схема формування структури аграрних технологічних систем (а), її зв'язок з диференціацією форм господарювання у межах держави (б).

Цей процес, поряд із загальним ростом населення планети, зумовлює необхідність зусиллями усе меншої частки сільського населення забезпечувати продуктами харчування і сировини, усе більшу частку міського населення. Таким є соціальний механізм розвитку технологій у сільськогосподарській галузі протягом усього історичного періоду її розвитку.

Удосконалення знарядь праці і перехід до новітніх технологічних

систем відбулося не раніше, ніж для цього створювалися необхідні передумови.

Допоки наявна робоча сила у сільській місцевості забезпечує себе і населення міст необхідними продуктами і сировиною система землеробства знаходиться у стані відносної стабільності. Вона неодмінно порушується за скорочення частки сільського населення. У давні часи назрівання таких змін проявлялось у зростанні частоти повторення недородів і голодних років. Такі обставини активізували пошук і реалізацію нових технологічних рішень, що забезпечувало підвищення продуктивності праці, продуктивності галузі та відновлення стабільності системи.

На аграрній карті світу в країнах з високою часткою сільського населення формуються працевитратні енергозберігаючі технології з обмеженим залученням головних чинників інтенсифікації, а саме: засобів механізації, добрив, пестицидів та інформаційних ресурсів. Останні в таких системах базуються, переважно на місцевих традиціях.

Для країн з малою часткою населення, задіяного у галузі землеробства, характерні працеощадливі технології, зокрема отримують поширення заходи мінімального обробітку ґрунту, «прямої» сівби у попередньо механічно необроблений ґрунт. Висока продуктивність галузі землеробства забезпечується при цьому, не лише підвищенням рівня механізації працемістких процесів, але й хімізацією, використанням досягнень селекції, генетики, біотехнології. Загальна інтенсифікація виробництва вимагає використання потужних інформаційних ресурсів. Між розглянутими вище полярними системами формується безліч проміжних варіантів.

Аналогічні закономірності діють у межах окремих держав у силу нерівномірності економічного розвитку їх територій, відмінностей між ними за наявністю робочої сили, організацією та розмірами підприємств.

У землеробстві України за перехідного стану економіки сформувались чотири головні господарські системи з притаманними їм типами агротехнологій у землеробстві, зокрема обробітку ґрунту. Цими системами є парцелярне землеробство сільських населених пунктів і дачне господарство городян, фермерські господарства, колективні сільськогосподарські підприємства, що використовують виробничу інфраструктуру колишніх колгоспів і радгоспів, крупні агропромислові об'єднання (холдинги) на орендованих землях, сформовані на основі капіталів, залучених поза межами

сільськогосподарської галузі (рис. 1б).

Суміщення верхньої схеми (а) та чотирикомпонентної структури господарської системи (б) свідчить про співіснування у межах України усіх характерних для світової економіки форм ведення господарств з відповідними технологічними системами: від примітивних кінноручних до високо механізованих, хімізованих індустріального типу.

У даному випадку високопродуктивні технології мінімального обробітку ґрунту – «пряма сівба» запроваджуються насамперед у великих капіталістичних вертикально організованих об’єднаннях. Вони тяжіють до правої частини наведеної схеми, тобто копіюють технології характерні для США, Канади, Аргентини, Бразилії, Австралії.

Парцелярне землеробство сільських населених пунктів є близьким, до систем, характерних для країн, так званого, третього світу, представлених дрібнотоварним виробництвом, де головними мобільними енергетичними засобами є мускульна сила людей і тварин. Фермерські і колективні підприємства займають на цій схемі проміжне положення. При цьому перші тяжіють до лівої, а другі до правої частин.

Найявна зональна диференціація технологій також тісно пов’язана із зазначеними вище соціально-економічними чинниками. Відповідно до цього у зоні Степу з характерною для неї незначною часткою сільського населення та високою його землезабезпеченістю раніше і у більших обсягах запроваджуються технології, які забезпечують різке (у рази) підвищення продуктивності праці за рахунок використання тракторів тягового класу 3-5 т, запровадження широкозахватних безполицевих знарядь та сівалок «прямої» сівби.

У Лісостепу, особливо за розвиненого буряківництва, формуються диференційовані системи зі збереженням оранки під цукровий буряк і значною часткою безполицевого обробітку (диски, важкі культиватори). Відбувається пошук оптимальних обсягів місця запровадження «прямої» сівби. Цей захід завдяки високій продуктивності праці забезпечує можливість проведення сівби озимих і ярих культур в оптимальні агротехнічні строки.

У західних районах України та на Поліссі поки що зберігається традиційна система обробітку ґрунту і поступово освоюються заходи мінімального, зокрема «нульового» обробітку в окремих полях сівозмін.

Було б неочайливо наведену вище зональну диференціацію технологій обробітку ґрунту пов’язувати виключно з людністю

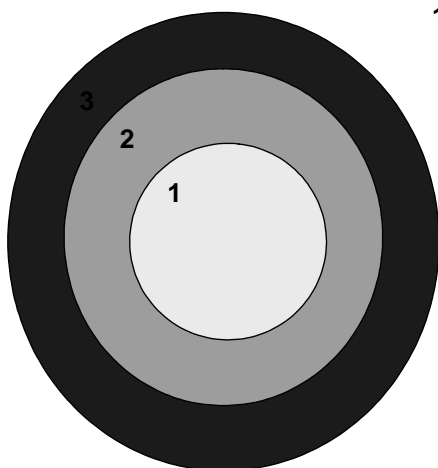
окремих територій, хоча ці чинники відіграють далеко не останню роль (табл. 1).

Таблиця 1. Показники землезабезпеченості і частки сільського населення у розрізі природно-кліматичних зон

Зони	Області	% сільського населення	Орних земель (га) у розрахунку на:		
			жителя	працюючого у галузі	підприємство
Західні райони і Полісся	Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Волинська, Житомирська, Чернігівська	52	0,91	4,0	1902
Лісостеп	Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Київська, Полтавська, Сумська	43	1,90	5,3	2853
Степ	АР Крим, Одеська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька	23	3,22	7,24	4605

На локальному рівні – у межах окремого господарства у формуванні структури агротехнологій провідну роль починає відігравати друга форма земельної ренти, яка визначається відстанню між поселенням (садибою) і виробничим земельним масивом.

Центр такої системи, її ядро (поселення та його найближчі околиці) є поясом використання працевитратних технологій, що базуються на ручній праці, використанні живого тягла, малопотужних тракторів тяглового класу 0,6-1,4 т. Наближені до поселень землі використовуються, як кормова база для дрібнотоварного тваринництва, городництва з більшою часткою залучення технічних засобів. Площі землекористування тут більші, землезабезпеченість одного працюючого вища, ніж у межах населених пунктів і механізація працемістких процесів відповідно зростає. Високопродуктивні механізовані та хімізовані технології, зокрема заходи мінімального обробітку, тяжіють до периферійної частини (рис. 2).

1. Парцелярне господарство населеного пункту (село)

2. Господарства власників паїв поза межами населеного пункту

3. Агропромислове виробництво на орендованих землях

Рис. 2. Формування господарських систем і технологій на локальному рівні

Така складна організаційна структура у землеробстві України є певним стабілізуючим чинником не лише з огляду на її виробничі переваги. Вона є основою певної соціальної стабільності.

Особливо багатопланову позитивну стабілізуючу роль у цій системі виконує парцелярне землеробство жителів сільських населених пунктів і частково міст. Воно є певним виробничим і соціальним запобіжником, компенсатором не лише стабільності у сільськогосподарській галузі, але й у межах усієї держави. Парцелярне землеробство села зберігало селянство і країну у роки революцій та війн, від утопізму, авантюризму, некомпетентності та дурості цілої низки правителів і урядів протягом останнього сторіччя аж до сьогодні.

Слід взяти до уваги, що Україна увійшла в період різких змін у суспільному устрої, який впливає на всі сторони господарської діяльності, зокрема на агротехнології. У землеробстві відбувається різка зміна багатоопераційних технологій на продуктивніші комбіновані. Така ситуація є типовою для країн у часи, коли суспільні перетворення в них значно прискорюються, що є характерним нині для України.

Наприклад, за відносно спокійний повоєнний період за останні 65 років у Німеччині технології з використанням живого тягла були повністю замінені на механізовані, а середній розмір ферм зріс з 8-10 до 50-60 га. Інші умови склались останні 10 років в Україні, коли за короткий час відбулось формування латифундій з обсягами землеволодінь у десятки та сотні тисяч гектарів. Такі різкі зміни у організації виробництва негативно впливають на стабільність землеробської галузі, екологічну рівновагу у агроландшафтах та соціальну рівновагу на сільських територіях.

Природно, що ні одна з виділених нами організаційних структур не може тривалий час знаходитись у стані рівноваги, і кожна з них у часи революційних змін має свої прояви нестабільності, але основним її джерелом і чинником є саме структури, що носять ознаки латифундій.

Основні чинники нестабільності господарських структур

1. Крупні агропромислові об'єднання (латифундії). Коріння їхньої виробничої та економічної нестабільності закладено у генетичній схильності до:

- спрощення структури посівів і агроландшафтів;
- вузької спеціалізації з відсутністю інтересу до галузі тваринництва;
- експортної орієнтації виробництва;
- уніфікації технологій;
- потужного впливу їх власників на законодавчу діяльність на користь лише власних інтересів, адже латифундії є здебільшого об'єктами економічних інтересів провідних осіб законодавчої та виконавчої влади або їхніх сімей.

2. Колективні форми - сільськогосподарські підприємства:

- постійне знаходження під загрозою банкрутства, рейдерських захоплень і зміни керівництва та напрямів господарської діяльності;
- нестабільність ринків збуту, цін на продукцію рослинництва і тваринництва, що зумовлює нестабільність сівозмін, структури посівних площ, напрямів спеціалізації.

3. Фермерські господарства:

- неопрацьованість із самого початку аграрної реформи принципів функціонування фермерських господарств на базі інфраструктури суспільних форм господарювання і крупних сільських поселень;
- неможливість раціональної кооперації фермерських господарств з причин їхньої значної просторової розмежованості;
- висока організаційна та економічна ціна переміщень від

домогосподарств до земельних масивів.

4. Парцелярне господарство жителів населених пунктів:

· різке скорочення чисельності сільського населення і втрати сільськими громадами здатності утримувати у стабільному стані галузі рослинництва і тваринництва на підпорядкованих їм територіях.

Загальні чинники нестабільності:

1. Агресивна поведінка однієї із організаційних форм виробництва, а саме латифундій по відношенню до інших. Це зручно представити у вигляді концентричної схеми (рис. 3). У ній

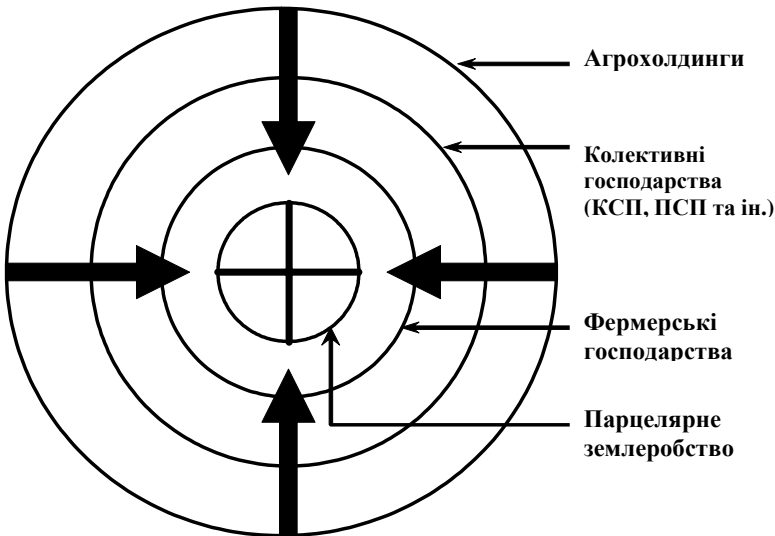

Рис. 3. Комплекс і взаємодія господарських формувань

так само, як і у попередній схемі центром є село, як територія проживання, землеволодіння та господарської діяльності його жителів. Далі показані фермерські господарства, колективні сільськогосподарські підприємства, агрохолдинги. Останні у цій системі є найпотужнішими фінансовими та агресивно налаштованими. Їх активність спрямована на поглинання землеволодіння інших організаційних структур. Коли цей процес завершиться, то центр цієї структури відіме сам собою, тому на ньому є відповідна позначка.

2. Нині ми знаходимося на порозі чергової значної дестабілі-зації

галузі землеробства. Зняття невдовзі мораторію на торгівлю землею сільськогосподарського призначення активізуватиме новий переділ землеволодінь і на певний час розбалансує увесь агропромисловий комплекс і землеробство зокрема.

Таким чином, сталість землеробства визначається не лише природними і технологічними чинниками, а знаходиться у значній залежності від чинників соціально-економічних. Це комплексна проблема і вирішувати її слід відповідним чином. Неможливо досягти сталості у галузі землеробства за нестабільності соціально-економічної і політичної.

1. Сайко, В.Ф. *Теоретические основы высокопродуктивного и устойчивого функционирования агроэкосистем.* — В кн: *Устойчивость земледелия: проблемы и пути решения* / В.Ф. Сайко, А.М. Малиенко. - К.: Урожай, 1993. — С. 3-21.

2. Малиенко, А.М. *Соціально-економічні передумови формування агротехнологій в землеробстві України* / А.М. Малиенко — Київ, 2001. — 61с.

У статті викладені загальні закономірності формування і розвитку агротехнологій на державному, зональному та локальному рівнях.

Відмічені соціально-економічні чинники, що впливають на стабільність окремих форм господарювання та систему землеробства в Україні в цілому.

Ключові слова: технології, землеробство, стабільність, соціально-економічні чинники.

В статье изложены общие закономерности формирования и развития агротехнологий на государственном, зональном и локальном уровнях.

Отмечены социально-экономические факторы дестабилизации, характерные для отдельных форм ведения хозяйства и для системы земледелия в Украине в целом.

Ключевые слова: технологии, земледелие, стабильность, социально-экономические факторы.

The article states the general regularities of agrotechnology formation and development at the state, zonal and local level.

The social-economic factors that influence the stability of separate farm management forms and farming system in Ukraine on the whole are noted.

Key words: technologies, agriculture, stability, social-economic factors.